

НЕОЛОГИЗМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ БУЛАКТАРЫ

Бул макала неологизмдердин пайда болуу жолдоруна арналган. Неологизмдердин 80-жылдардан тартып бігінкі кінге чейин енігіші, айрым учурларда кээ бир историзмдер неологизмдерге да айланып кетиши тууралуу сөз болот. Бардык кезкараштар мисалдар менен тастыкталат.

Коомдун тынымсыз енігіші менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон тішініктерді туюнтуу ічін жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилде жаңы пайда болгон сөздөр, туюнтмалар же алардын жаңы маанилери менен формалары неологизмдер деп аталып келген болсо, бігінкі кінде неологизм деп, тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилі тарыхый окуялар менен чектелген белгилі бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилерди атайбыз. Бул термин тіпкі чыгышы жактан грек тилине тиешелі: неос –жаңы + логос –сөз. Демек бизче которсок, жаңы сөз дегенди тішіндірет.

Тилдин активді лексикалык курамына етіп, тилде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы калайыкка жеткиликті болгонго чейин неологизмдер пассивді сөз каражаттары катары гана колдонулат.

«Неологизм» деген тішінікті тилдин енігішінін бігінкі кінкі гана абалына карата тішінбестен, ар кандай белгилі тарыхый мезгилдеги тилдин абалына карай тішініге тийишпиз.

Анткени ар кандай сөз, сөзінін пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив ічін сезилип турган учурларда неологизм болот. Бара-бара андай сөздөр жалпы элге кеңири тарап, активді лексиканын катарына кошулуп кетсе, неологизм болуудан калат. Маселен, кыргыз тили ічін Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде неологизм болуп эсептелген **совет, партия, коммунист, большевик, комсомол;** айыл-чарбаны коллективдештирті мезгилиндеги - **колхоз, совхоз, колхозчу, бригада, звено, трактор, комбайн;** Улуу Атамекендик согуштун мезгилиндеги **истребитель, катюша, дзот, фашист;** космосту ездештірті мезгилиндеги - **космонавт, спутник** сыяктуу сөздөр бігінкі кін ічін эч кандай жаңы катары сезилбейт. Демек, неологизм - тарыхый категория. Тилдин енігішінін бир учуру ічін неологизм болгон сөз, экинчи бир учур ічін неологизм болбой да калат.

Бігінкі кіндин неологизмдери болуп саналган **рынок экономикасы, акция, акция индекси, акционер, брокердик контора, валюта рыногу, имидж, инвестиция, ишкерділік, инфраструктура, индексация, концерн, корпорация, купон, маркетинг, менеджер, менеджмент, бетачар, менчиктештирті, фермер, фирма, холдинг-компания, чартер, эркин экономикалык аймак, офис** деген сыяктуу сөздөр белгилі мезгилдин етіші менен неологизм болбой калышы шексиз. Ал гана эмес кээ сөздөр мезгилдин етіші менен эскирген сөздөрдүн катарына етіп кетиши да ыктымал. Маселен, кыргыз тилинде Октябрь революциясынан кийин пайда

болгон ревком (революциялык комитет), **союз кошчу, жаўы їнем саясаты, эл комиссариаты, ыктыярдуулар отряды** деген сыяктуу сездер бїгїнкї кїн їчїн эскирген сездердїн катарына кирет.

Айрым учурда, анын тескерисинче, ар кандай тилдин саясатка, элдин тилге карата кезкарашынын езгерїшїне жараша мурда эскирїїге дуушар болуп, пассивдїї сездїк корго етїп кеткен сездер кайра жанданып, неологизм катары жаўырып колдонула башташы мїмкїн. М.: **аким** (райондун башчысы), **губернатор** (областтын башчысы), **берене** (статья), **мунапыс** (амнистия), **отурум** (кеўешме), **ижара** (аренда), **жарнама** (кулактандыруу), **дарс** (лекция), **дарскана** (аудитория), **усул** (метод), **жамаат** (коллектив), **терага** (председатель), **аалым** (окумуштуу, илимпоз).

Закон деген сездїн маанисин чечмелеп керсек, мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан бекитилген жалпыга милдеттїї жобо, эреже. «Закон жобосунда да мындай кылмышкерлердин тартар жазасы оор» (Т.Сыдыкбеков). Бїгїнкї кїнде бул сөз **мыйзам** деген мурда эскирїїге дуушар болгон сөз менен алмашылды. М.: Эл каттоо боюнча атайын **мыйзам** кабыл алынган («ЗК»).

Берене деген сездїн маанисин чечмелеп керсек, домбура, гитара жана башка ушуга окшогон музыкалык инструменттердин ар тїрдїї бийиктиктеги їндерїне ылайык туурасынан тизмелете тартылган кыл, белїкчелер.

«Тилиўдин басып керїп **беренесин,**

Таўдайын кубулжутуп сайрап берсин» – деген маанини берген. Ал эми бїгїнкї кїнде берене жаўы сөз катары статья деген маанини берїїде. М.: «Арактын кылыгы наркозаттын таасиринен кем эмес. Эмне їчїн аракторлорду жазалабайбыз? Кылмыш кодексине **берене** киргизип, жоопко тартуу керек» («ЗК»).

Ижара. Жерди, їйдї жана башкаларды убактылуу пайдаланууга берїїчїлїк, аренда. «Оозгу їїїмде ижарага турган эле» (К.Жантешев).

Бул сөз бїгїнкї кїнде да **аренда** деген жаўы мааниде колдонулууда.

Жарнама. Приказ, екметїк кулактандыруу деген маани берип, бир учурда историзмге айланып кеткен болсо, бїгїнкї кїнде кулактандыруу деген жаўы сөз катары колдонулуп жаткандыгын байкоого болот. «Аялдамада туруп Анипа Кунакунованын социалдык коргоо фонду деп астында телефон жазылган **жарнактын** жанында бир топ кары-картаўдар чогулуп калганын байкадым» («ЗК» 3-декабрь, 2004-жыл).

«Жалпы жонунан **мунапыска** тїрмеде отургандардын 700 ден ашыгы илинди» («ЗК» 3-декабрь, 2005-жыл) – деген мисалдагы **мунапыс** деген жаўы сөз бїгїнкї кїнде амнистия деген маанини тїшїндїрїп жатат.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын эгемендїїлїкке ээ болуп, коммунисттик идеологиядан социалисттик чарба жїргїзїїден баш тартышы, жаўы коомдук-экономикалык тїзїлїшке багыт алышы 90-жылдарга чейин эле ыйык сөз катары ардакталып келген **Советтик Социалисттик Республикалар Союзу - СССР, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы – КПСС, комсомол, пионер, октябрат, социализм, социалисттик чарба, колхоз, совхоз** деген сыяктуу сездердїн келечекте кыргыз тилинин активдїї сездїк курамынан чыгып, пассивдїї лексикасынын катарына етїп кетиши кїменсїз болуп калды.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат:

1. Ички булактын эсебинен, башкача айтканда кыргыз тилинин мурдатан

колдонулуп келе жаткан тилдик каражаттарын пайдалануу менен жасалууда. Ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерди өз кезегинде дагы экиге бөлүп керсетүүгө болот:

а) жалпы тилдик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: **демсёр, демсёрчї** (спонсор), **ишкер, ишкердик** (предприниматель), **менчиктештирїї** (приватизация), **дыйкан чарба, эмкана** (поликлиника), **майдангер** (фронтоник), **сапар** (визит), **сынак** (конкурс).

«Англис **ишкери** болсо бул жолку тїшкен шары менен дїйнелїк турга чыгып, ийгиликтерге жетїїнї максат кылган». («ЗК»). «Шарлотта ічїн чоў **сынактар**, башкача айтканда концерттер башталат» («ЗК»). «... Өткерїлген марафон «Сиздин саламаттыгыңызга» деп аталып, бул «Ош-3000» алкакта эмкана комплексин керкїне келтирїїге ... багытталды» («ЗК»).

б) диалектилик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: **ижара** (аренда), **ижарачы** (арендатор), **идара** (мекеме, канцелярия), **буйрутма** (заказ), **астана** (босого), **токсондук** (квартал), **мара** (финиш) ж.б.

Мисалы: «Жаўыдан келгенимде «Ысыккел» мейманканасында жашап жїрдїм, азыр **ижарага** чыкканы эзїмдї Ата Журтумда эле жїргендей сезип калдым» («КМ»). «Биздин жїзїбїз ошол елке **астанасынан** башталат» («ЗК»).

2. Сырткы булактын эсебинен кыргыз тилинде абдан кеп неологизмдер пайда болууда:

а) орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз тилинде неологизмдердин пайда болушунда, мурдагы совет бийлигинин мезгилиндегидей эле, азыркы учурда да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылууда. Ошону менен бирге алар коомдук турмушубуздун бардык тармактарына: саясатка, экономикага, маданиятка, илимге, техникага жана башка чөйрөгө бїт таралууда. М.: **премьер-министр, вице-премьер-министр, саммит, мэр, акция, акционер, брокер, имидж, боевик, триллер, шоу-концерт, сериал, кикбоксинг, компьютер, бизнес, бизнесмен, волонтер ж.б.**

Мисалы: «Экономикалык кылмыштуулук менен кїрешїї комиссиясын республиканын премьер-министри жетектээрї белгилїї» («ЗК»). «Ошентип кыска мезгилдин ичинде эзїнїн агенствосу, менеджерї пайда болду» («ЗК»).

«Бу жарыктык компьютердин эзї эле,
Айткандары олуянын сезї эле».

(І.Асаналиев «Кыргыз туусу», 26.09.2005).

б) Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз элинин кезкарандысыз эркин мамлекетинин тїзїлїшї, улуттук езалдынчалыгынын есрчїшї тїрк тилдїї элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт тїздї. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (кебїнче иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаўы сөздөр келип кирди. Атап айтсак, казак тилинен **ардагер** (ветеран), **аялдама** (остановка), **балмуздак** (мороженое), **эгемендик** (суверинитет), **эгемендїї** (суверинитеттїї), **мунай, мунайзат** (нефть), тїрк тилинен **башбакан** (премьер-министр), **учак** (самолет), **пайыз** (процент), өзбек тилинен **минбар** (кафедра), **расмий** (официалдуу) **рух, рухий** (дух, духовный), **ахлак** (этика, мораль), **амалий** (практикалык), **назарий** (теориялык) сыяктуу сөздөр кирди. М.: «Жашылча 21 **пайызга** жогорулаган» («ЗК»). «Баалуу кант кызылчасын ендїрїїнїн индикативдїї планы 156,6 **пайызга** аткарылып, енер жай тармагынын есїї келемї да 12 **пайызды** тїзген» («ЗК»).

Жашта мээнет, дөсөлет кердї карыганда,
Эли-журту **эгемендик** алганда...

Эми мына **эгемендик** кез келип,
Акелерди алып чыктык эскерип (А.М.)

«Алсак, бюджеттин негизги **киреше** белігі 124 **пайызга** жетти» («ЗК»).
«Азыркы кінде Брюс Ли Фон клубдары анын **рухун** жашартууга аракет кылууда» («ЗК»). «Бул маалымат Иран **расмий** кабар агенствосу жана Тажикстандагы афган дипломатиялык булактары тарабынан да бекемделди» («ЗК»).

Жаўы тішініктерді туюнтуу ічін тилде бітіндей сөз пайда болдубу, же мурдатан эле колдонулуп келе жаткан сөз гана жаўы мааниге ээ болдубу, ушуга карай неологизмдер лексикалык жана семантикалык неологизм болуп экиге белінет.

Лексикалык неологизмдерге жогорудагыдай даяр тїрдє башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да, ошондой эле кыргыз тилинин ички сөз жасоо каражаттарын пайдаланып жаўыдан жасалган сөздөр да кирет. Лексикалык неологизмдер тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөз жасоочу элементтердин (уўгу жана сөз жасоочу мїчелердїн) жаўы биригїїсї менен, башкача айтканда морфологиялык жол менен да, уўгулардын жаўы кошулуусу менен синтаксистик жол менен да жасалышы мїмкїн.

1. Морфологиялык жол менен жасалган неологизмдер: **ишкердик, ишкердїїлїк, демєєр, демєєрчї, менчиктештирїї, эмкана, майдангер** ж.б. Мисалы: «Бул ічїн демєєрчїлердї кеўири тартуу менен элдик ашарга чакырабыз» («ЗК», 29.01.1999). «їй-бїлелердї дарылоочу дарыгерлердин топторун ічтен он ічке естїрїп, ички эксперт, менеджерлердин кызматтарын киргиздик» («ЗК», 07.04.2000).

2. Синтаксистик жол менен жасалган неологизмдер: **мамлекеттен ажыратуу, дыйкан чарба, кичи ишкана, орто ишкана, биргелешкен ишкана, аралаш менчик, келишим баа, айыл єкметї, акционердик ишкана** ж.б. Мисалы: «**Акционердик ишкана** ачылып, єз кызматын ийгиликтїї иштеп жаткан учуру» («Кыргыз туусу», 26.09.2005). «Маданий комплекстин курулушуна областтык мамлекеттик администрация райондук акимият жана «Чаки» **дыйкан чарбасы** колдоо керсетїштї («Ысыккел кабарлары», 14.10.2005). «Санташ» **айыл єкметїнїн** аймагындагы айылдарда Какин Ташбаевадан билим алгандар кеп» («Кут билим», 30.09.2005).

Жаўы тішініктердї туюнтуу ічїн, тилде бітіндей жаўы сөз жасалбастан, мурдатан колдонулуп келе жаткан сөз жаўы мааниге ээ болушу мїмкїн. Мындай жол менен семантикалык неологизмдер пайда болот. Маселен 1993-жылдын 10-майына чейин **«сом»** жана **«тыйын»** деген сөздөр орусча **«рубль»** жана **«копейка»** деген акча бирдигинин жана майда акчанын кыргызча эквиваленти катары колдонуп келсе, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын киргизилиши менен, алар жаўы мааниде колдонулуп калды. **«Сом»** жана **«тыйын»** деген сөздөрдї акча бирдиги катары кыргыздар байыркы мезгилдерден бери эле колдонуп келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт. Мисалы: «Тарыхка беш жыл мурунку окуяга кез салсак, бїгїнкї жерге жеке менчикти киргизїї улуттук валюта сомду киргизїїдегї талаш-тартышты элестетет («ЗК», 18.09.1998).

«Сапар» деген мурда **«саякат, алыскы жол»** маанисинде болсо, азыр **«визит»** маанисинде да колдонула турган болду. «Губернатордун **сапары** «Кыргыз **єкметї** менен кызматташуу комиссиясына кол коюусу менен аяктады» («ЗК»).

«Азем» деген сөз кооз, жасалга, келишкен керїніш. М.: «Ачылды кешегесї чоў белменїн, **аземге** ичиндеги машыркандык» (К.Маликов) деген мааниден азыр **«церемония»** деген мааниге етїп да колдонула баштады. М.: «Анын ачылыш **аземин** белгилей турган кїн да улам жакындап келатканы сезиле баштады» («ЗК»). «Падыша Николай II жана їй-бїлесї еткен жумада официалдуу мамлекеттик **азем** менен Санкт-Петербургда кемїлдї» («ЗК»).

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу менен катар 90-жылдардан тартып, кыргыз элинде жаңы тиликтөр, маанилер, сөздөр пайда болду да, кыргыз лексикасын абдан байытып, көптөгөн неологизмдер пайда болду жана пайда боло бермекчи.

АДАБИЯТТАР

1. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. -Бишкек, 1999, 186-б.
2. Мамытов Ж. Неологизмы киргизского языка советской эпохи (автореферат канд.дисс.). -Ф., 1966.
3. Мусаев С.Ж. Тил илимине киришүү. -Б., 2001.
4. Ахматов Т., Давлетов С., Сартбаев К. Тил илимине киришүү. -Ф., 1980.
5. Кадыркулов К.Ш. «Казіргі казак тіліндегі жаңы сөздөр менен жаңы сөз колданыстар». -ФК. Авторефераты. Алматы, 1995, 24-б.